

Bağdâd'da Bir Moğol Yönetici: Emir Aruk¹

Mustafa Aylar²

Özet

Abbâsîler zamanında kurulan ve İslâm dünyasının en önemli şehirlerinden biri olan Bağdâd, 1258 yılında İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülegü tarafından ele geçirildi ve büyük yağma, tahrip ve katliama maruz kaldı. Her ne kadar Ata Melik Cüveynî gibi tecrübeli birinin şehrin yönetiminde görevlendirilmesi Bağdâd için müsbet neticeler doğursa da şehirdeki sıkıntılar tam anlamıyla sona ermedi. İlhanlı Devleti'nde yaşanan taht karışıklıklarının ardından Emir Buka gayretiyle tahta geçen Argun döneminde, Buka'nın kardeşi Emir Aruk, Bağdâd hâkimliğine getirildi. Emir Aruk, ağabeyi Emir Buka'nın gücüne dayanarak Bağdâd'da şahsi gücünü ve servetini artırdı. Buna ilaveten diğer Moğol emirlerini rahatsız edecek birtakım davranışlarda bulundu. Bu durum Bağdâd'da mevcut olan problemleri daha da arttırdı. Her geçen gün Emir Aruk ve ağabeyi Buka'nın yaptığı şeyler daha çok kişiyi rahatsız etmeye başladı. Nitekim Bağdâd şahnesi Tatarakiya'nın yardımcısı olan Yahudi Sa'düddeve, bu durumu İlhanlı hükümdarı Argun'a bildirdi. Nihayet İlhanlı hükümdarı Argun, Buka ve Aruk kardeşlerin iktidarına son vererek her ikisini de ortadan kaldırdı. Yaklaşık beş yıl Bağdâd hâkimliğinde bulunan, şehirdeki yardımcılarıyla birlikte halka zulmeden, çok miktarda para, mal ve mülk toplayan Emir Aruk'un Bağdâd hâkimliği böylece sona ermiştir.

Giriş

XIII. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın komutasındaki Moğollar kısa bir süre içinde Asya'nın büyük bölümünde hâkimiyet kurdular. Moğolların ortaya çıkışı İslâm dünyası için oldukça kötü sonuçlar doğurdu. 1251 yılında Büyük Moğol Devleti'nin başına geçen Mengü, kardeşi Hülegü'yü o sırada Moğol hâkimiyetini kabul etmemiş olan İsmâîlîler ve Abbâsîler üzerine gönderdi. Hülegü'nün Yakındoğu'ya gelmesi ile birlikte Karakurum'a tabi olan İlhanlı Devleti kuruldu. Hülegü, ağabeyi Mengü'den aldığı emir gereği Moğol tabiiyetini kabul etmeyen Sünnî İslâm dünyasının temsilciliği Abbâsî Halifeliğinin başkenti Bağdâd'ı ele geçirdi (656/1258). Bağdâd'ın Moğol-

1 Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan “İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Ortaçağ ABD, mustafaaylar@gmail.com, Orcid: 0000-0002-5536-283X

lar'ın eline geçmesi ile birlikte ilk defa şehirde yöneticisi Müslüman olmayan bir idarenin başlangıcı demektir. Ancak kısa bir süre sonra Ata Melik Cüveynî'nin şehrin hâkimliğine atanması Bağdâd için olumlu bir gelişmeydi. Ata Melik Cüveynî, şehirde Moğol emirleri ile zaman zaman problem yaşamasına rağmen ağabeyi Şemseddin Cüveynî'nin desteği ile galip gelmeyi başardı. Ancak Cüveynî ailesi İlhan Abaka'nın oğlu Argun nezdinde itibar kazanan Mevdülmülk'ün karalamalarına engel olamadı ve atılan iftiralar ailenin sonunu getirdi. Her ne kadar Hülegü'nün oğlu Ahmed Tegüder'in Abaka'nın ölümünden sonra İlhan olduğu dönemde (1282-1284) Cüveynî ailesi biraz nefes alsada, yeğeni Argun'a karşı yaptığı mücadeleyi kaybetmesi sonucunda Argun'un İlhan olması Cüveynî ailesinin durumu tersine çevirdi.

Emir Aruk'un Bağdâd Hakimliği ve Döneminde Meydana Gelen Hâdiseler

Argun'un İlhan olmasında Moğol emirlerinden Buka'nın oldukça büyük bir rolü vardı. Celayir kabilesinden Hukulay'ın oğlu olan Buka ve kardeşi Aruk, babalarını küçük yaşta kaybettikleri için Abaka tarafından büyütülmüş ve yetiştirilmişlerdi.³ Ahmed Tegüder'in İlhan seçimi için düzenlenen kengeşte Aruk, ağabeyi Buka ile birlikte Argun tarafını tutmuştu.⁴ Ahmed Tegüder'in İlhan seçilmesinden sonra Cüveynî ailesinin düşmanı Mevdülmülk'ün yargılanması görevi Aruk ve Suncak Aka'ya verilmişti.⁵ Ancak 681/1282-3 yılında Argun, Bağdâd'da kışladığı sırada çok sayıda Moğol emiri ve askeri Argun'u destekliyor ve Argun'un Ahmed Tegüder ve Cüveynî ailesi üzerindeki tehdidi devam ediyordu. Bu nedenle Ahmed Tegüder, korkuya kapılarak Şehzade Cuşkab, Aruk ve Kurmîşi komutasında bir ordu oluşturmuştu.⁶ Aruk bu esnada şehzade Cuşkab'ın hizmetinde idi. Ahmed Tegüder'in öldürülmesinden sonra Aruk, ağabeyi Buka'nın aksine bu defa şehzade Cuşkab'ın tarafını tutarak onun İlhan olmasını istemişti.⁷

Buka'nın yoğun gayretleri sonucu İlhanlıların yeni hükümdarı olan Argun, 27 Cemaziyelevvel 683/11 Ağustos 1284 tarihinde İlhanlı tahtına

3 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî: Dâstân-ı Abağa Han ve Sultân Ahmed ve Argun Han*, nşr. Karl Jahn, Mouton&Co 1957, s. 36-37.

4 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, Neşr-i Elburz, Tahran 1373, s. 1125; Türkçe trc., *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejani, TTK, Ankara 2013, s. 129.

5 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1128; Türkçe trc., s. 131.

6 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1131; Türkçe trc., s. 134.

7 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1145; Türkçe trc., s. 146; Kadı Ahmed Tetevî, Asif Hân Kazvîni, *Târih-i Elfi*, C. VI, Tashih Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mecid, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382, s. 4157.

oturduktan sonra⁸ vezirlik makamını ise tahta geçmesinde büyük rolü olan Buka'ya vererek memleketin bütün işleri için ona tam yetki verdi.⁹ Buka'nın kardeşi Aruk'u ise Bağdâd ve Diyarbekir emirlik ve hâkimliğine tayin etti.¹⁰ Bağdâd hâkimliği bu sırada Ata Melik Cüveynî'nin bendezadesi Kutlukşah, nökerlerinden Mecededdin Kubetî ve diğer bazı kişilerin elinde idi.¹¹ Bedreddîn Has Hâcib'i, Bağdâd'ın Sahib-i Divanı olarak görevlendiren yeni İlhan, Sadeddîn Muzaffer b. el-Müstevfi el-Kazvîni'yi müşrif olarak vazifelendirdi. Görevinden azledilen Bağdâd şahnesi Tatarikiya¹² yerine Emir Tunskay ve Mecededdîn b. Esîr ortak olarak Bağdâd şahneliğine atandı. Ancak Tatarikiya Bağdâd'da kalmaya devam etti.¹³ Reşidüddin'e göre şahne olarak görevlendirilen Emir Tunskay, Bağdâd'a geldikten sonra kabiliyetli ve iş bilir bir kimse olan Yahudi Sa'düddevl'e kendi naipliği ve hacipliğine tayin etmiştir.¹⁴

Argun'un tahta çıkışı İlhanlılarda önemli hizmetlerde bulunan Cüveynî ailesi için sonun başlangıcı oldu. Önce İsfahan ve ardından Kum şehrine kaçan ve Hindistan tarafına gitmek isteyen Şemseddîn Cüveynî, Argun'un kendisinden intikam almasından korkuyordu. Bu sırada kendisine eğer Argun'un kulluğuna giderse affedileceği haberi verildi. Bunun üzerine geri dönen Şemseddîn Cüveynî'yi Buka, bizzat Argun'un kulluğuna götürdü.¹⁵ Argun, Şemseddîn'e fazla iltifat etmemesine rağmen kırıngınlığını da belli etmedi.¹⁶ M. Uyar'a göre Argun, Buka'yı pasifize etmek ve başka bir büyük

- 8 Kerimüddîn Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Abbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 113; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001, s. 36.
- 9 Buka hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, "Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan's Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty", *BELLETTEN*, C. 81, No: 291, 2017, s. 373-386; Türkçe trc., "[Jubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çingsang]", çev. Erhan Ateş, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 7, No: 1, 2020, s. 217-227.
- 10 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1155; Türkçe trc., s. 152; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 62; Ebû Süleymân Dâvud b. Ebî'l-Fazl Muhammed Benâkitî, *Târih-i Benâkitî*, nşr. Cafer Şîâr, Encümen-i Âsar-ı Millî, Tahran 1348, s. 442; Ebû'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ ve'l-İccâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, nşr. Mustafa Cevâd, Bağdad 1351, s. 436-437; Farsça trc., *el-Havâdisü'l-Camiâ (Rûyidâdhâ-yi Karn-i Heftom-i Hücrî)*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1381, s. 261-262; Kadı Ahmed Tetevî, Asif Hân Kazvîni, *Târih-i Elîfî*, C. VI, s. 4160.
- 11 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164-65; Türkçe trc., s. 159.
- 12 665/1267 tarihinde Abaka tarafından Bağdâd şahnesi olarak atanan Tatarikiya, 677/1279'da Ata Melik Cüveynî'nin karalanmasına karıştığı için tutuklanmış, 682/1283'de tekrar şahne olarak Bağdâd'a gönderilmişti.
- 13 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 436; Farsça trc., s. 261-262.
- 14 Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 68.
- 15 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Abbâr*, s. 113; Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1156-1157; Türkçe trc., s. 152-153.
- 16 Vassâf'a göre Argun, Şemseddîn Cüveynî'yi çok iyi karşılamış ve Sahib-i Divan ile beraber memleket işlerinde görevlendirmiştir. Abdulmuhammed Âyetî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*,

vezirin gölgesinde kalmasına neden olmak için Şemseddin Cüveynî'yi tekrar devlet hizmetine almıştır.¹⁷ Ancak Şemseddin Cüveynî gibi tecrübeli bir devlet adamını kendisine rakip gören Buka, Argun'u kışkırtarak Şemseddin Cüveynî'nin Abaka'ya yaptığı şeylerin bir benzerini de ona yapabileceğini söyledi. Buna ilaveten Şemseddin Cüveynî'nin düşmanlarından Fahreddin Müstevfi ve Hüsameddin Hâcib, Argun'un huzurunda Şemseddin'i Buka'ya karşı kötüleyip kışkırttılar. Bu nedenle Ucan'da Şemseddin Cüveynî'den iki bin tümen altın alınması için ferman çıktı.¹⁸ Ancak bu parayı ödeyemediği için 4 Şaban 684/16 Ekim 1284 tarihinde idam edildi.¹⁹

Cüveynî ailesinin ortadan kaldırılması İlhanlılar içindeki problemi daha da artırdı. Artık devlet içerisinde önemli bir rakibi kalmayan Argun'un tah-tı borçlu olduğu Emir Buka, devlet içinde en güçlü kişi olmuştu. Buna ek olarak 27 Zilhicce 684/23 Şubat 1286 tarihinde Büyük Kaan'ın yanından dönen Ordu Kiya, Argun'un Han ve Buka'nın *Çing-Sang*²⁰ ünvanı aldığına dair bir yarlığ getirdi.²¹ Bu unvan, Yuan İmpratorluğunda imparatorun sonraki en yüksek rütbe idi ve Buka'yı dokunulmaz yapmıştı.²² Bu unvana sahip olduğu için sadece imparatora hesap verebilen Buka, gücünü daha artırdı ve bağımsız hareket etmeye başladı. Buka'nın bu denli güce ulaşması diğer Moğol emirlerini rahatsız etmesine rağmen²³ kendisine karşı hiçbir şey yapamıyorlardı.²⁴ Buna karşın Buka'nın kardeşi Aruk bu durumdan son derece memnundu.

Serav²⁵ ve Erdebil arasında Sayın mevkiinde yapılan kurultaydan sonra 11 Recep 684/12 Eylül 1285 tarihinde Buka'nın kardeşi Aruk, Bağdâd'a gönderildi.²⁶ Aruk'un tayini sırasında Bağdâd'daki görevliler arasında bir-

---

Pejtheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-ı Ferhengî, Tahran 1383, s. 82.

17 Uyar, "Buqa Chingsang", s. 378; Türkçe trc., s. 221-222.

18 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1157-1158; Türkçe trc., s. 153-154.

19 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 617; Giyâseddin b. Humâmeddin Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, C. III, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362, s. 127; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1158-1160; Türkçe trc., s. 154-156; Aksarayî, *Müsâmeret el-Ahbâr*, s. 114; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 439; Âyetî, *Tabrîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 83.

20 Çing-Sang ünvanı Cengiz döneminde baş yarguçu için kullanılmışsa da daha sonraki dönemde idareci, devlet kâtibi, baş vezir ve hükümdar naibi olanlara verilmiştir. Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2016, s. 176.

21 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1161-1162; Türkçe trc., s. 157

22 Uyar, "Buqa Chingsang", s. 379; Türkçe trc., s. 222.

23 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 127-128; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 621-622.

24 Âyetî, *Tabrîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 129.

25 İran'da günümüzde Doğu Azerbaycan Eyaletine bağlı Serab ili.

26 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1160; Türkçe trc. s. 156.

takım çatışmalar yaşanıyordu. Argun'un İlhan olmasıyla birlikte Mecdül-mülk'ün yandaşları, özellikle Abaka döneminde Cüveyni ailesinin düşmanı olan el-Müstevfi el-Kazvîni ailesi yeniden güç kazandı. 10 Cemaziyelevvel 683/25 Temmuz 1284 tarihinde Mecdeddîn İbnü'l-Esir, bir grup Moğol ile birlikte Bağdâd'a geldi. Sa'düddeve'nin kardeşi Mühezzibüddeve'yi divanda naibi olarak görevlendirdi. Mecdeddîn'in Bağdâd'a gelişi Cüveyni ailesi ve ona yakın olanlar için kötü sonuçlar doğurdu. Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Şerafeddîn Harun Cüveynî, onun naibi Şemseddin Zerdiyan, İzzeddin Celal ve Kadı Nizameddîn Bendenîci tutuklandı ve kendilerine işkence edilerek İsmetiyye'de hapse atıldı. Nizameddîn Bendenîci bir hayvana bindirilerek Bağdâd sokaklarında gezdirildi ve onun akrabası ve divan vekili Şerafeddîn Muhammed b. Busala'ya işkence edilerek kendisinden mal talep edildi.²⁷ Emir Aruk'un Bağdâd'a gelişine kadar hapiste kalan Şerafeddîn Harun, Aruk'un gelişinden sonra onun şefaatiyle serbest kaldı ve Aruk'un hizmetine girdi.²⁸ 12 Rebiülahir 685/7 Haziran 1286 yılında Argun, Sugurluk'a geldiğinde Aruk, Harun Cüveynî ve diğer görevlilerle birlikte Argun'u karşılamaya gitmişti.²⁹

Aruk'un Bağdâd'a gelişinin bu defa Argun tarafından tayin edilen görevliler için son derece olumsuz neticeleri oldu. Buka'ya güvenen Aruk, 685/1286 yılında Argun'un iradesine karşı çıkararak Mecdeddîn İbnü'l-Esir, müşrif Emir Ali Cekiban³⁰ ve kâtip Sadeddîn el-Kazvîni'yi görevlerinden azlederek Irak idaresini Azizeddîn el-Erbilî ve Mecdeddîn İsmail b. İlyas'a verdi. Daha sonra adı geçen kişiler haklarında soruşturma yapılması için Azizeddîn el-Erbilî ve Mecdeddîn İsmail b. İlyas'a teslim edildi. Yapılan soruşturmada yolsuzluk yaptıkları tespit edilen bu kişilerden eksik olan mallar istendi. Soruşturma neticesinde suçlu bulunan bu kişiler büyük orduya gönderilip burada idam edildiler.³¹ Argun'un izni olmadan böyle bir şey yapılması İlhamı oldukça rahatsız etti. Dahası Mecdeddîn İbnü'l-Esîr, şehzade Geyhatu'nun incüsü idi. Bu durum Geyhatu'yu oldukça kızdırdı ve bu nedenle Aruk'a saldırmak için fırsat kollamaya başladı. Hülegü'nün dördüncü kızı Tudukaş'ın eşi Yisu Buka Gürekan da bu sırada Aruk'un düşmanlarından biri idi ve bu konuda Geyha-

27 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 437-438; Farsça trc., s. 262-263.

28 Hend Gilli-Elewy, *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000, s. 80.

29 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1162; Türkçe trc., s. 157; Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, C. III, Taipei 1970, s. 321.

30 Mecdülmülk'ün adamlarından biri olan Cekiban, 681/1282-3'te Ata Melik'in yeniden görevden getirilmesinden sonra tutuklanmış, 684/1285 tarihinde Sadeddin Kazvîni'nin yerine müşrif olarak atanmıştı.

31 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 448-449; Farsça trc., s. 269; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 66-67.

tu'yu kıskırtıyordu.³² Aruk, bu meseleden ağabeyi Buka'nın desteği ile kurulabilirdi. Nihayet bazıları Aruk'un bu işi Harun Cüveynî'nin yönlendirmesi ile yaptığını söylediler. Bundan dolayı Harun, eşi Rabia'nın ölümünden bir hafta sonra Aladağ civarında idam edildi.³³ Aynı zamanda Yisu Buka Gürekan'ın ölümüyle de ortalık iyice yatıştı.³⁴ Ancak Vassaf, Aruk'un Mecededdîn İbnü'l-Esîrle işbirliği yapmakla suçladığı Harun'u zimmetine para geçirmekle itham ederek öldürttüğünü ifade etmektedir.³⁵ Buna karşın İbnü'l-İbrî, bu üç kişinin Argun'un huzurunda Aruk aleyhinde zorla büyük miktarda para toplaması ve tahribat yapması gibi ithamlarda buldukları için Buka tarafından idam emri verildiğini ifade etmektedir.³⁶

Ağabeyi Buka'nın aksine Aruk'un Cüveynî ailesine destek verdiği görülmektedir. Aynı şekilde Cüveynî ailesini sevmeyen ve daha da önemlisi Argun tarafından görevlendirilen kişilerin İlhan'ın izni olmadan öldürülmesi bir nevi hükümdarın otoritesine karşı gelmek anlamına geliyordu. Bu nedenle Aruk'un böyle bir harekette bulunması, zaten Buka nedeniyle rahatsız olan Argun'u daha da kızdırdı. Bu sırada büyük bir servet ve iktidar elde eden Buka, diğer emirleri küçümsüyordu.³⁷ Hatta Emir Togan'ı yasa gereği so-palatmış ve ona küfür etmişti. Onun bu gücünden ve tutumundan oldukça rahatsız olan Moğol emirleri her fırsatta onu Argun'a kötülüyorlardı. Aynı şekilde kardeşi Aruk da Bağdâd'da oldukça bağımsız bir idare sürüyordu. Bu konuda Reşidüddîn "*Aruk Bağdâd'da emirlere layık değil, padişahlar gibi yaşıyordu. Argun'un elçilerine iltifat etmeyip oranın vergilerini hazineye göndermiyordu.*" diye ifade etmektedir.³⁸ İbnü'l-İbrî ise şunları söylemektedir: "*Bu iki kardeş altı sene müddetle Moğol devletini tarife sığmaz, büyük bir debdebe ve ihtişam içinde idare ettiler. Bunlar hanlar hanı Argun'un işlerini ihmal ediyor ve at, altın, gümüş ve mücevher toplamakla meşgul oluyorlardı.*"³⁹ Buka'nın güçlü konumu ve Aruk'un neredeyse bağımsız ve mağrur yönetimi Moğol emirleri arasında ciddi şekilde rahatsızlık uyandırıyor.

Aruk'un Irak'ta halka zulmetmesi ve halktan zorla para toplaması şehirde kargaşaya neden olmuştu. Aruk'un yardımcısı ve Aruk tarafından müş-

32 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1162; Türkçe trc., s. 157; Howorth, *History of the Mongols*, C. III, s. 321.

33 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450; Farsça trc., s. 270; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 67.

34 Reşidüddîn/Rüşen, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1163; Türkçe trc., s. 157.

35 Âyeti, *Tâhîr-i Tarih-i Vassâf*, s. 84; Howorth, *History of the Mongols*, s. 321.

36 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 622.

37 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 621-622.

38 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1166-1167; Türkçe trc., s. 160-161; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 622.

39 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

rif olarak görevlendirilen Kutlukşah, Bağdâd'da halktan zorla borç almak için milleti zorluyordu. Bu nedenle halk Kutlukşah'ın tutumundan nefret etmeye başlamıştı.⁴⁰ Şahne Tunskey'nin yardımcısı Yahudi Sa'düddevele kısa süre içinde Bağdâd'da oldukça güçlü bir duruma gelmişti. Sa'düddevele'nin Bağdâd'da bulunması Kutlukşah ve diğerlerinin etki alanını kısıtlıyordu. Bu nedenle 686/1287 yılında Sugurluk'a giderek Sa'düddevele hakkında şikâyetle bulundular. Sa'düddevele iyi bir tabib olduğu için bazı emirler onun Argun'un yanında hizmet vermesinin daha faydalı olacağını söylediler.⁴¹ Bunun üzerine 687/1288 yılında Sa'düddevele Bağdâd'dan Argun'un mevkii olan Tebriz'e gitmek zorunda kaldı.⁴²

Bu durum Sa'düddevele lehine büyük fırsatlar doğurdu. Burada itibarlı gördüğü Moğol emirlerinden Ordu Kiya ile dostluk kurdu. Ordu Kiya'ya "*Bağdâd mallarında büyük bir kazanç var. Eğer oranın hakimliğini istersen ben de sana hizmet ederim. Hem hazine mallarını diğerlerinden daha iyi göndeririz. Hem de emirin hassası için iyi kazançlar var hem de Bağdâd amillerinden arta kalan malları da ele geçiririz.*" dedi. Bu teklif Ordu Kiya'ya cazip geldi ve durumu Argun'a arz etti.⁴³ Bu sırada Argun'un bir rahatsızlığını iyileştirecek onun nazarında büyük itibar kazanan Sa'düddevele⁴⁴ Aruk'u İlhan'a şikâyet ederek Bağdâd'da yolsuzluk yapıldığını ve 500 tümen emvali Aruk'un zimmetine geçirdiğini söyledi.⁴⁵ Ayrıca Argun'a iktisadî ve idari konularda tavsiyelerde bulundu. Bilhassa Bağdâd'daki idari ve mali konularda edindiği tecrübeleri Argun'a aktarması İlhanlı hükümdarını çok memnun etti.⁴⁶ Sa'düddevele'nin kendisine anlattıklarından etkilenen Argun, Sa'düddevele'yi Ordu Kiya ile birlikte Bağdâd'a tahsil için gönderdi.⁴⁷ Zaten Müslümanlarla arası iyi olmayan Argun, Cüveynî ailesinin ortadan kaldırılmasından sonra meydana gelen idareci boşluğunu-yani İran kökenli yöneticilerin boşluğu-

40 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450-451; Farsça trc., s. 270.

41 Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübârek-i Gâzânî*, s. 68; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164-1165; Türkçe trc., s. 159; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 450; Farsça trc., s. 270.

42 Âyeti, *Tabrîr-i Tarîh-i Vassâf*, s. 141; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164, 1165; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele", *AÜDTCTAD*, C. XXI, No: 33, 2003, s. 132.

43 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1165; Türkçe trc. s. 159-160.

44 Gıyâseddin b. Humâmeddin Hândmîr, *Düstûru'l-Vüzerâ*, nşr. Said Nefisi, Tahran 1355, s. 296.

45 Hamidüddin Muhammed b. Hândşâh b. Mahmud el-Belhî Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîret el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, Tashih ve Tahşîye Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1380, s. 4175.

46 Âyeti, *Tabrîr-i Tarîh-i Vassâf*, s. 133.

47 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 128; Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1164; Türkçe trc., s. 159-160.

nu-Yahudi unsurları ile doldurmaya başlamıştı. Böylelikle İran Yahudileri'nin Orta ve Yakınoğudaki yükselişleri bu vesile ile başlamış oluyordu.⁴⁸

686/1287 yılında Sa'düddeve ve Ordu Kiya'dan oluşan heyet Bağdâd'a gelerek durumu soruşturmaya başladılar. Aruk ve Kutlukşah'ın halktan yardım adı altında topladığı özel vergileri kaldırdılar. Aruk ve Kutlukşah'tan halktan zorla topladıkları büyük miktarda parayı istediler ve gelirlerden kendilerine ayırdıkları payı sordular.⁴⁹ Bu soruşturmadan sonra Argun'un yanına dönen heyet, Aruk ve yardımcısı Kutlukşah'ın halka nasıl davrandığını ve bu sayede elde etmiş oldukları serveti Argun'a anlattı. Bu sırada Diyarbekir ve etrafında ardı ardına çeşitli şekillerde Aruk'a dair şikâyetler de geliyordu.⁵⁰ Argun, Kutlukşah'ın malvarlığının müsadere edilmesini emretti. 687/1288 yılında Ordu Kiya ve Sa'düddeve'yi daha geniş yetkilerle hazinenin mallarını tahsil etmek ve bakiyeleri almak için Bağdâd'a gönderdi. Yeniden Bağdâd'a gelen Sa'düddeve ve Ordu Kiya, tüm fermanları ve beratları iptal ettikten sonra Argun'un emri ile Kutlukşah'ı görevden azlettiler. Böylece Irak'ın tüm gelir ve vergi sisteminin kontrolü Sa'düddeve'ye geçti. Şerafeddin Simnani ise Sahib-i Divan olarak atandı.⁵¹

Ordu Kiya ve Sa'düddeve zorla ve işkence ile birçok mal tahsil edip Konkur Öleğ mevkiiinde bulunan Argun'un huzuruna geldiler. Sa'düddeve ordugâha gelerek emirlerin huzurunda Aruk'un Bağdâd'a gitmesine mani olunması durumunda kendisinin her yıl gönderilen gelirin iki katını göndereceğini söyledi.⁵² Bağdâd'dan elde edilen gelir Argun'un çok hoşuna gitti ve Aruk'un Bağdâd'da ciddi manada yolsuzluk yaptığını anladı. Bunun üzerine 4 Cemaziyelevvel 687/6 Haziran 1288 tarihinde Aruk görevinden azledildi ve Bağdâd emirliği Ordu Kiya'ya verildi.⁵³ Tunskey öldüğü için Baydu Şökürçi, Bağdâd şahneliğine getirildi. Şerafeddin Simnani'ye meliklik; Sa'düddeve'ye ise Bağdâd müşrifliği görevi verildi.⁵⁴ İbnü'l-Fuvatî'ye göre Argun, Şerafeddin Muhammed b. Ahmed Simnani'yi Irak'ın Sahib-i Divanı olarak atamış, Sa'düddeve ise onun müşrifi olmuştur.⁵⁵

48 İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğuya Etkileri", *AÜDTCTAD*, C. 20, No: 31, 2000, s. 19; Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddeve", s. 129-130; Danuu, "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", s. 186.

49 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451; Farsça trc., s. 270.

50 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1168; Türkçe trc., s. 162.

51 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 454-455; Reşidüddin, *Kitâb-ı Târih-i Mübarek-i Gâzânî*, s. 68-69.

52 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

53 Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, C. V, s. 4176.

54 Reşidüddin, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1165; Türkçe trc., s. 160; Hândmir, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 129.

55 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 455; Farsça trc., s. 273.

Argun Han, Arran'dan Konkur Öleng yaylağına geldiğinde Ordu Kiya ve Sa'düddevele yine Bağdâd'dan gelerek bir kez daha vergiyi takdim ettiler. Sa'düddevele, bazı bitikçilerin engel olmaması durumunda verginin iki kat daha fazla geleceğini ifade etmesi üzerine Argun bu kişilerin yasaya çarptırılmasını emretti. Bu nedenle Rebibeddîn AVECİ ve Kutlukşah öldürüldü. Buna ilaveten Mecededdîn İbnü'l-Kıpti ve Atâ Melik Cüveynî'nin oğlu Mansur, Hille'den getirilerek idam edildi.⁵⁶ Sa'düddevele kısa sürede büyük miktarlarda zorla alınan borçları geri ödemiş, bütçeyi düzenlemiş, vergi gelirlerini artırmış ve Argun'un şahsi hazinesini doldurmuştu.⁵⁷

Bütün bu olanlardan sonra artık Buka ve Aruk için hiçbir kurtuluş çaresi kalmamıştı. Emirler ve devlet adamları her fırsatta Buka ve Aruk'u kötülemeye devam ediyorlardı.⁵⁸ Nihayet Argun, Buka'nın elinde bulunan bazı vilayetlerin idaresini Emir Tağaçar'a verdi. Ardından naiblerin ve ona hizmet edenlerin azledilmesi için yarlığ çıktı.⁵⁹ Buka durumun kötü olduğunu görünce çok sayıda mal dağıtarak emirleri tarafına çekmeye çalıştı. Bu sırada Aruk ağabeyi Buka'ya destek veriyordu. Buka, Şehzade Çuşkab'ı, Argun'a karşı isyan etmeye teşvik etti. Ancak Çuşkab bunu reddederek durumu Argun Han'a bildirdi. Bunun üzerine Argun, Buka'nın yakalanması için emir verdi ve tutuklanan Buka 21 Zilhicce 687/16 Ocak 1289 tarihinde idam edildi.⁶⁰

Buka'nın öldürüldüğü sırada Aruk, Diyarbekir ve Musul taraflarında bulunuyordu. Buka'nın yakalandığı gün Baytmış Kuşçi, Tamutay Ahtâci ve Tuku'nun oğlu Şadi, 500 atlı ile Aruk ve ona bağlı olanların yakalanması için Diyarbekir'e gönderildi. Buka'nın büyük oğlu ve Aruk'un hizmetinde bulunan Gazan öldürüldü.⁶¹ Bunun üzerine Aruk karısı ve çocukları ile birlikte Keşâf Kalesi'ne sığındı.⁶² Ancak sonunda, Keşaf Kalesi'nde yakalanarak Buka'nın cesedinin asılı olduğu Çagan Köprüsü'nün yanına getirildi ve 29 Muharrem 688/22 Şubat 1289 tarihinde idam edildi.⁶³

Aruk'un Bağdat'taki bağımsız ve müsrifane yönetimi Bağdâd'ta özellikle iktisadî anlamda halkın zarar görmesine neden olmuştur. Devlet hazinesine

56 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1173; Türkçe trc., s. 166.

57 Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düddevele", s. 134.

58 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 129.

59 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1167-1168; Türkçe trc., s. 161.

60 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623-624; Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1168-1171; Türkçe trc., s. 162-164; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, C. III, s. 130.

61 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1171; Türkçe trc., s. 164-165.

62 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 624.

63 Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârih*, C. II, s. 1171; Türkçe trc., s. 164-165; İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 457; Farsça trc., s. 274; Reşidüddîn, *Kitâb-ı Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, s. 69-72.

göndermesi gereken miktarı eksik göndermesi bir yana, halktan zorla para toplaması nedeniyle büyük bir servet biriktirdi. Kendisinin zenginleşmesinin aksine halkın ekonomik durumu kötüleşti. Gıda fiyatları oldukça arttı ve halk, artan gıda fiyatlarından şikâyet etti.⁶⁴ Aruk'un 688/1289 yılında görevden azledilmesine kadar Irak ve Bağdâd'da parasızlık ve kıtlık sürekli olarak yaşanmıştır. Kıtlık o şiddetli olmuştur ki örneğin Hille'deki insanlar çocuklarını bile satmaya başlamışlardır.⁶⁵ Bu durumun oluşmasında 683/1284 yılında Dicle Nehri'nin taşması ve çekirge salgını, 685/1286 senesinde sel, 687/1288 yılında çoğu ekilebilir arazi ve bitkiyi yok eden şiddetli soğukların yaşanması gibi doğal afetler de rol oynamıştır.⁶⁶

Bağdâd'da Moğol idaresinin yaşadığı sıkıntılar, Memluklerin ve şehre zarar vermek isteyen çevrelerin gözünden kaçmadı. 684/1285 yılında Şam'dan bir kısım Memluk askeri Diyarbekir, Musul ve Erbil'e saldırarak birçok Hristiyan'ı öldürdü. Aynı şekilde Kürtler, Bevâzîc ve Bâsafra şehirlerini yağmalayarak çok sayıda Hristiyan'ı öldürdü. Bevâzîc şahnesi kaçarak Bağdâd'a sığındı.⁶⁷ Yine 686/1287 tarihinde bir Cuma günü Bedeviler Bağdâd'ın batısında bulunan Muhavvel Camii'ne bir baskın düzenleyerek camide bulunan insanları gasp ettikten sonra el-Hârisîyye'ye kadar baskınlarını devam ettirerek birkaç kişiyi öldürdüler. Nihayet Irak şahnesi bedevileri yakalayıp onları idam ettirdi.⁶⁸

Aruk döneminde Bağdâd'da birtakım dinî huzursuzluklar da yaşanmıştır. Aruk'un göreve başladığı 683/1284 yılında Hille'de Ebû Salih adında biri ortaya çıkarak kendisinin Mehdi olduğunu iddia etmiştir. Ebu Salih'in etrafına Hille ve Vasıt'tan birçok kişi katılmış ve onlardan önemli bir miktarda para toplamıştır. Hille ve Vasıt'ın yöneticilerinin durum karşısında önlem alma çabaları neticesiz kalınca Bağdâd şahnesi devreye girmiş ve Moğol askerleri tarafından öldürülmüştür. Ebû Salih'in öldürülmesinin hemen akabinde bu defa "*emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i anil münker*"⁶⁹ yapan Şâmî biri ortaya çıkmış ve birçok kişi ona giderek tövbe etmiştir. Ancak Vâsıt emiri Fahreddin İbn Terrâh'ın tehdidi üzerine bundan vazgeçmiştir.⁷⁰ Yine 683/1284 tarihinde İzzüddeve b. Kemmûne el-Yahudi⁷¹ adında birisi "*el-Ebhas an el-Milel es-Se-*

64 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446, 449; Farsça trc., s. 267, 269.

65 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446-447, 461; Farsça trc., s. 267-268.

66 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 446 vd.; Farsça trc., s. 267 vd.

67 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 447; Farsça trc., s. 268.

68 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451-452; Farsça trc., s. 271.

69 Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette "*iyiliği emretmek ve insanları kötülükten menetme*" anlamında geçmektedir.

70 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 439-441; Farsça trc., s. 263-264.

71 İbn Kemmûne hakkında daha fazla bilgi için bkz. Reza Pourjavadi ve Sabine Schmidtke, *A Jewish Philosopher of Baghdad, Iz̄z al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*,

las” adında bir kitap yazarak peygamberlik konusuna itiraz etmiştir. Bunun üzerine Müslüman halk bu adamın evine saldırarak yağmalamıştır. Emir Tünskay, Mecdeddîn İbnü'l-Esir ve Mustansırıyye Medresesi'nin bazı kadıları onun düşüncesi konusunda tahkikat yapmak için kendisini çağırılmışlar fakat İzzüddeve kaçarak Hille'ye sığınmıştır.⁷²

Safer 687/Mart 1288 tarihinde bir grup Yahudi Tiflis'ten Bağdâd'a getirilmiştir. Sa'düddeve'nin nüfuzunu kullanarak Müslüman halka zulmetmeye başlayan Yahudiler, bir kanun çıkartarak akrabaların birbirinden miras almasını yasaklamış ve böylece Müslümanların mirasına el koymaya başlamışlardır. Ancak bu durum Bağdâd'da infiale neden olmuştur. Bağdâd'da bir kişinin vefatından sonra meydana gelen miras sorunu nedeniyle ahali Yahudilere saldırarak dükkânlarını yağma etmişlerdir. Bu nedenle Yahudiler Bağdâd'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.⁷³ Bu durum Sa'düddeve'nin Bağdâd'da Yahudi nüfuzunu artırmak istediğini gösterdiği gibi katı bir Budist olan Argun'un Müslümanları yönetimden tamamen dışlayıcı politikasının da bir göstergesidir. Bu hususta, aslen Yahudi olan İbnü'l-İbrî *“Bugün Abbasoğullarının tabtı üzerinde bir Yahudi vali oturmaktadır. Bakınız, İslâmiyet ne kadar alçaldı! Bununla beraber Müslümanlar kötülüklerinden ve istibdatlarından zerresini eksiltmiyorlar.”*⁷⁴ diyerek hem Müslümanlara olan nefretini ifade etmekte hem de durumu açıklamaktadır.

Aruk döneminde 684/1285 yılında Camiü'l-Halife'de hutbe veren Muva'ffaküddin Ebu'l-Feth b. Ebu Ferras el-Hunayisî vefatından sonra yerini oğlu almıştır. Öte yandan Beşiriyîye Medresesi'nin hocalığı Sadreddîn Muhammed b. Herevî'den alınarak Cemaleddîn Abdullah b. el-Âkûlî'ye verilmiş, Sadreddîn ise el-Ashab Medresesi'nde görevlendirilmiştir. Diğer taraftan Necmeddîn Muhammed Basrî, Mustansırıyye Medresesi'nde Şafii mezhebinin hocası olarak vazifelenirilmiştir.⁷⁵ 686/1287 yılında Katibü'l-Cerid, Necmeddîn hesaba çekilerek kendisinde olan mallar istenmiş ancak işkence korkusundan intihar etmiştir.⁷⁶

Leiden-Boston, 2006.

72 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 441; Farsça trc., s. 264-265.

73 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 455; Farsça trc., s. 273.

74 Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 623.

75 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 447-449; Farsça trc., s. 268-269.

76 İbnü'l-Fuvatî, *el-Havâdisü'l-Camiâ*, s. 451; Farsça trc., s. 270.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, Gregory: *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Aksarayî, Kerimüddîn Mahmud: *Müsâmeretü'l-Abbâr ve Müsâyeretü'l-Abyâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Âyetî, Abdulmuhammed: *Tabrîr-i Târih-i Vassâf*, Pejûheşgâh-ı Ulûm-i İnsânî ve Mütâlaât-ı Ferhengî, Tahran 1383.
- Benâkitî, Ebû Süleymân Dâvud b. Ebî'l-Fazl Muhammed: *Târih-i Benâkitî*, ed. Cafer Şîâr, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran 1348.
- Danuu, Ankhbayar: "İlhanlı Devleti'nde Vezaret", Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi 2016.
- Erdem, İlhan: "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTÇFTAD*, C. 20, No: 31, 2000, s. 1-35.
- Gilli-Elewy, Hend: *Bagdad nach dem Sturz des Kalifats: Die Geschichte einer Provinz unter ilhânischer Herrschaft (656-735/1258-1335)*, Berlin 2000.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn: *Düsturu'l-Vüzerâ*, ed. Said Nefisi, Tahran 1355.
- : *Habîbü's-Siyer fi Abbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, C. III, ed. Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran 1362.
- Howorth, Henry H.: *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, C. III, Taipei 1970.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Abdurrezzâk bin Ahmed el-Şeybânî el-Bağdâdî: *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, ed. Mustafa Cevâd, Bağdad 1351.
- : *el-Havâdisü'l-Camiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ fi el-Mâiye es-Sâbie*, çev. Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1381.
- Kadı Ahmed Tetevî, Asif Hân Kazvîni: *Tarih-i Elfî*, C. VI, ed. Tashîh Gulâmrızâ Tabâtabâyî Mecid, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1382.
- Mîrhând, Hamîdüddîn Muhammed b. Hândşâh b. Mahmud el-Belhî: *Ravzatü's-Safâ fi Sîret el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, C. V, ed. Tashîh ve Tahşîye Cemşîd Kiyânfer, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1380.
- Pourjavadi, Reza, Sabine Schmidtke: *A Jewish Philosopher of Baghdad, Izz al-Dawla Ibn Kammûna (d. 683/1284) and His Writings*, Leiden-Boston 2006.
- Reşîdüddîn, Fazlullah Hemedânî: *Câmiu't-Tevârih*, C. II, ed. Nşr. Muhammed Rûşen, Mustafa Müsevî, Neşr-i Elburz, Tahran 1373.
- , *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejanî, TTK, Ankara 2013.

- , *Kitáb-ı Târîh-i Mübârek-i Gâzânî: Dâstân-ı Ablağ Han ve Sultân Ahmed ve Argun Han*, ed. Karl Jahn, Mouton&Co 1957.
- Uyar, Mustafa: “Buqa Chingsang: Protagonist of Qubilai Khan’s Unsuccessful Coup Attempt against the Hülegüid Dynasty”, *BELLETEN*, C. 81, No: 291, 2017, s. 373-386.
- , “İlhanlı Devletinde Argun Dönemi (1284-1291)”, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 2001.
- , “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’düddeve”, *AÜDTCFTAD*, C. XXI, No: 33, 2003, s. 125-142.
- , “Kubilay Han’ın Hülegü Hanedanlığı’na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buqa Çingsang”, çev. Erhan Ateş, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 7, No: 1, 2020, s. 217-227.